

Inleiding: Tussen vernieuwing en continuïteit

Sociologen en historici over nieuwe sociale bewegingen¹

MARC HOOGHE

Docent politieke wetenschappen – Katholieke Universiteit Leuven

JAAK BILLIET

_____ Gewoon hoogleraar sociale methodologie – Katholieke Universiteit Leuven

Dit themanummer van het *BTNG* vormt de weerslag van de workshop "Historische en sociologische benaderingen van nieuwe sociale bewegingen", die op 22 november 2002 werd georganiseerd in de gebouwen van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, te Brussel. Onder impuls van het 'Onderzoeksteunpunt en Databank Intermediaire Structuren in Vlaanderen' (ODIS) kwamen sociologen, historici en politicologen er samen om inzichten uit te wisselen over de studie van de nieuwe sociale bewegingen. Het bewerkstelligen van een dergelijke interdisciplinaire ontmoeting is niet altijd een sinecure: vaak delen sociologen en historici niet eens dezelfde terminologie, en dat is ook hier het geval. Binnen de sociologie is de term 'nieuwe sociale beweging' ingeburgerd geraakt, om daarmee de sociale bewegingen aan te duiden die ontstonden vanaf de jaren zestig van de 20ste eeuw. Typische voorbeelden hiervan zijn de milieu-, de vredes-, de vrouwen- en de homo- en lesbiënbeweging (Duyvendak et al., 1992). De term werd geïntroduceerd om een contrast te maken met de 'klassieke' sociale bewegingen, die hun opwachting maakten aan het einde van de 19de eeuw. Terwijl sociologen misschien wat al te snel de neiging hebben een fenomeen als "nieuw" te bestempen, waardoor het begrip aan een zekere inflatie onderhevig is, hebben historici vaak een omgekeerde reflex, door aandacht te hebben voor het recurrente in het verloop van de geschiedenis (Deneckere, 1993). Ook tijdens de debatten op deze ODIS-workshop viel het op dat historici zich ernstige vragen stellen bij het vermeende nieuwe en unieke karakter van deze sociale bewegingen. Op een aantal vlakken is er immers ook sprake van een sterke

¹ De auteurs houden eraan Staf Hellemans (Katholieke Theologische Universiteit Utrecht) te bedanken, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de inhoudelijke voorbereiding van deze studiedag. De organisatie van de workshop en de publicatie van deze verslagbundel zouden onmogelijk zijn geweest zonder de inzet van Donald Weber en Peter Heyrman. Ten slotte ook een woord van dank aan de twee anonieme referenten van dit tijdschrift, die verschillende nuttige suggesties leverden voor de uiteindelijke redactie van de artikels

mate van continuïteit voor wat betreft het functioneren van sociale bewegingen, waarbij er niet echt fundamentele verschillen optreden tussen de 'oude' en de 'nieuwe' sociale bewegingen. Tijdens de debatten en de uitwisseling op deze studiedag leek het er vaak op alsof het perspectief van de historici hier de overhand haalde: het begrippenapparaat dat werd ontwikkeld voor de studie van de klassieke sociale bewegingen, blijkt in een groot aantal gevallen ook van toepassing op de studie van de nieuwe sociale bewegingen. Ook zij zijn onderhevig aan tendensen naar institutionalisering en radicalisering, zij kennen net zo goed problemen van groepsidentificatie en mobilisatie, en ook zij balanceren "tussen verbeelding en macht" (Duyvendak et al., 1992).

We hebben hierdoor te maken met een zeer opvallende kentering binnen het sociologisch discours over nieuwe sociale bewegingen. Wie er de literatuur van de jaren zeventig op naleest wordt getroffen door de nadruk die sociologen toen legden op de uniciteit van de nieuwe sociale bewegingen. Zowel door hun ideologie, hun organisatievorm als door hun politiek functioneren zouden ze zich in sterke mate onderscheiden van de traditionele sociale bewegingen, die meer en meer werden gezien als behoeders van een maatschappelijk status-quo. De nieuwe sociale bewegingen zouden komaf maken met die gevestigde politieke patronen, zo werd gesteld (Touraine, 1978; Huberts & van Noort, 1989). Dit felle contrast tussen de oude en de nieuwe sociale bewegingen dient uiteraard ook in zijn tijdsperspectief gezien te worden: de nieuwe, rebelse bewegingen van de jaren zestig en zeventig zetten zich fel af tegen wat in hun ogen neerkwam op de machthonger van de gevestigde arbeidersbewegingen, die deel waren gaan uitmaken van het politieke establishment. In eigen land kwam dit onder meer tot uiting in de felle kritiek op de verzuilde instellingen (Billiet, 2004, 130-137). De nieuwe sociale bewegingen wensten dus zeker niet geïdentificeerd te worden met de klassieke sociale bewegingen, en die classificatie werd ook overgenomen in de wetenschappelijke literatuur.

Die vermeende uniciteit van de nieuwe sociale bewegingen kreeg echter ook het nodige weerwerk. Craig Calhoun (1993), bijvoorbeeld, stelde vast dat vele van de mechanismen die werden toegeschreven aan de nieuwe sociale bewegingen, ook reeds aanwezig waren bij de beginnende arbeidersbeweging van de 19de eeuw. Binnen deze optiek hebben de kenmerken van de nieuwe sociale bewegingen niet zozeer te maken met hun specifieke ideologie, maar wel met het feit dat het hier om beginnende, nog fragiele organisaties gaat, die zich moeizaam een positie moeten verwerven in het politiek besluitvormingsproces. Ook het werk van Charles Tilly heeft in dit verband een doorslaggevende rol gespeeld. Tilly, die moeiteloos de diverse wetenschappelijke disciplines overschrijdt, heeft in zijn werk steeds alle vormen van collectieve

politieke actie op comparatieve wijze behandeld, waarbij hij vooral oog heeft voor de interactie tussen sociale beweging en politieke en maatschappelijke omgevingsfactoren (Shorter & Tilly, 1971; Tilly, Tilly & Tilly, 1975; Tilly, 2004). In de meest recente handboeken over de studie van sociale bewegingen is dit ook de belangrijkste invalshoek geworden: sociale bewegingen, ongeacht de periode waarin ze zich bewegen, kunnen gezien worden als challengers, die een symbolische uitdaging betekenen voor de politieke elite (Tarrow, 1998; Snow, Soule & Kriesi, 2004). Ze zullen daarbij uiteraard een beroep doen op diverse actierepertoires en protesttechnieken, naargelang de maatschappelijke en politieke structuur waarbinnen ze zich bewegen, maar de fundamentele uitdaging voor nieuwe groepen challengers komt telkens neer op hetzelfde probleem: toegang weten te verwerven tot de basismechanismen van de politieke besluitvorming.

Het feit dat in de huidige literatuur in mindere mate de neiging bestaat het unieke karakter van de nieuwe sociale bewegingen te benadrukken betekent uiteraard niet dat zij geen geëigend en hanteerbaar onderwerp van wetenschappelijke studie kunnen vormen. Misschien zijn de verschillen tussen oude en nieuwe sociale bewegingen eerder gradueel te noemen, maar er zijn toch drie opvallende herkenningspunten, voor wat betreft het tijdstip, de ideologie en de organisatiestructuur (Hellemans & Hooghe, 1995). Om te beginnen is er de chronologie: de nieuwe sociale bewegingen ontstond zowat allemaal gelijktijdig, in het midden van de jaren zestig van de 20ste eeuw. Die gelijktijdigheid is opvallend, omdat hij zowel geografische als thematische grenzen overstijgt. In een tijdsspanne van nauwelijks enkele jaren tijd kwamen studenten in opstand in steden als Berkeley, Kent (Ohio), Parijs, en, dichterbij ons, ook in Leuven, Gent en Brussel. De snelle verspreiding van die protestgolf heeft uiteraard te maken met de doorbraak van de elektronische massamedia, waardoor nieuwe protesttechnieken bijzonder snel en efficiënt konden worden verspreid en overgenomen (McAdam, 1983). Maar daarnaast wijst het ook op een meer algemene culturele gevoeligheid, die blijkbaar werd gedeeld door de bevolking van verschillende westerse landen, en vooral dan door het jongere, hoogopgeleide segment van die bevolking. Ook op thematisch vlak was er echter een grote mate van gelijktijdigheid: zowel de milieu-, de vredes-, de vrouwen- als de homo- en lesbiennebeweging kregen in die periode nieuwe impulsen, en vaak was er zelfs sprake van een intensieve uitwisseling van militanten tussen de diverse bewegingen.

Ten tweede onderscheiden de nieuwe sociale bewegingen zich ook door hun ideologie, die als links-libertair kan gekenmerkt worden (Hellemans & Kitschelt, 1990). Ongeacht het specifieke thema waarmee ze zich inlaten,

delen de nieuwe sociale bewegingen een duidelijke optie voor een linkse en op herverdeling gerichte ideologie, die echter, in tegenstelling tot de meer klassieke linkse benadering, heel sterk de nadruk legt op het vrijwaren van individuele vrijheid. Dit beklemtonen van zelfontplooiing als waarde past uiteraard in een meer algemene verschuiving naar een postmodern, of post-materialistisch waardepatroon. Tegelijk is het echter, omwille van de bijzonder kritische houding ten aanzien van het dominante kapitalistische systeem ook een uitgesproken linkse ideologie. Toch is deze stelling over het linkse karakter van de nieuwe sociale bewegingen ook niet geheel en al onomstreden, en ook in deze bundel houden een aantal auteurs een pleidooi voor een meer alternatieve benadering van het fenomeen.

Ten derde hebben de nieuwe sociale bewegingen ook een specifieke, eerder zwakke organisatiestructuur (Hellemans, 1990). In tegenstelling tot de klassieke sociale bewegingen, kenmerken ze zich door eerder kleine en zwak uitgebouwde organisaties, die in veel mindere mate institutioneel verankerd worden. Terwijl men deze organisatorische zwakte in de jaren zeventig nog kon voorstellen als een bewuste ideologische optie, overheerst nu eerder de indruk dat de nieuwe sociale bewegingen nooit de mogelijkheid hebben gehad te kunnen uitgroeien tot sterke, nationaal georganiseerde organisaties, zoals de klassieke sociale bewegingen dat wel hebben kunnen doen, en dit omwille van een voortschrijdend individualiserings- en dissociatieproces. De kritische achterban van de nieuwe sociale bewegingen heeft zelf belet dat de bewegingsorganisaties zouden kunnen uitgroeien tot gevestigde institutionele actoren. Dit organisatorisch dissociatieproces leidt er ook toe dat de nieuwe sociale bewegingen een gans andere relatie onderhouden met de politieke partijen dan de klassieke sociale bewegingen. Hun relatie met deze partijen is niet zoals bij de verzuilde (sociale) beweging exclusief, stabiel en formeel, maar wel selectief, onstabiel en informeel (Walgrave, 1995).

Als we het chronologisch, ideologisch en organisatorisch criterium samen nemen, ontstaat een duidelijke afbakening, en dan kunnen de nieuwe sociale bewegingen beschouwd worden als een welomschreven onderwerp voor wetenschappelijke studie (Hellemans & Hooghe, 1995).

De afgelopen jaren hebben de privaatrechtelijke archieven die betrokken zijn bij het ODIS-project hun traditionele doelstelling enigszins verruimd, en ze

hebben zich ook gericht naar de studie van de nieuwe sociale bewegingen.² Ten dele is deze verruiming ongetwijfeld het gevolg van toevalligheden: de nieuwe sociale bewegingen die ontstonden tijdens de jaren zestig wensten hun archieven te deponeren, en ook de individuele pioniers ontruimden geleidelijk hun zolders. Een deel van deze archivalia is bij de privaatrechtelijke archieven terecht gekomen. Tegelijk was de verruiming echter ook een bewuste strategische keuze: ook in de schoot van de privaatrechtelijke archieven is de ontzuiling niet onopgemerkt voorbij gegaan, en heel wat medewerkers vroegen zich af wat de "K", de "S", de "L" (voor respectievelijk katholiek, socialistisch en liberaal), of, zij het in mindere mate, het "VN" (Vlaams-nationalisme) nog te betekenen hebben in deze ontzuilde tijd. Dit is uiteraard geen nieuwe discussie, maar een debat dat ook werd gevoerd, en nog steeds wordt gevoerd binnen talloze organisaties en instellingen. Maar voor archiefinstellingen, die uiteraard steeds enigszins gevangen zitten tussen het verleden en het heden, was de uitdaging des te groter. De oplossing leek te liggen in een geleidelijke actualisering en uitbreiding van de doelomschrijving, zonder echter de oorspronkelijke missie uit het oog te verliezen. Het bewust verwerven en archiveren van het materiaal van de nieuwe sociale bewegingen leek hierbij een voor de hand liggende optie. De gevestigde archiefinstellingen breidden daardoor hun "territorium" uit, en gingen zich ook meer nadrukkelijk richten op de nieuwe sociale bewegingen.

De studiedag van ODIS kwam er dus op een kritisch moment: historici krijgen geleidelijk meer belangstelling voor de studie van de nieuwe sociale bewegingen, terwijl de indruk overheerst dat sociologen en politicologen geleidelijk hun belangstelling voor het onderwerp verliezen, ongetwijfeld op zoek naar nog "nieuwere" fenomenen en gedragspatronen (Hustinx, 2004). Dergelijke ontmoetingen tussen twee aangrenzende disciplines zijn relatief zeldzaam, en zeker voor een studierrein als de recente politieke geschiedenis van België, betekent de vaak ondoordringbare waterscheiding tussen de geschiedenis en de overige sociale wetenschappen vaak een grote verarming van het onderzoek (Witte, 2003). Men kan hier de vergelijking maken met het onderzoek rond verzuiling, dat eveneens op een andere manier werd benaderd door sociologen en historici, maar ook hier zien we dat ontmoeting van beide disciplines bijzonder bevruchtend heeft gewerkt op dit onderzoeksterrein (Billiet, 1988). Op deze ODIS-studiedag bleek dat zowel sociologen als historici bijzonder geïnteresseerd waren in elkaars opvattingen, en

² ODIS is een samenwerkingsverband van het Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams Nationalisme (ADVNV), het AMSAB-Instituut voor Sociale Geschiedenis, KADOC, en het Liberaal Archief. Voor meer informatie, zie www.odis.be.

we mogen dan ook hopen dat deze ODIS-studiedag een belangrijke prikkel zal geven aan het onderzoek terzake. Tijdens zijn inleiding poneerde Marc Hooghe met een boutade dat de sociologen zo ongeveer zijn uitgekeken op de nieuwe sociale bewegingen, en dan maar het onderwerp doorgeven aan de historici. De opmerking zorgde voor enige reactie onder het publiek, maar werd niet weerlegd. In de verschillende departementen sociologie en politieke wetenschappen in Vlaanderen wordt er nauwelijks nog onderzoek verricht naar de nieuwe sociale bewegingen. De ruimere beschikbaarheid van archieven van de nieuwe sociale bewegingen, en van de diverse pioniers uit deze bewegingen, zal de komende jaren ongetwijfeld leiden tot het verder uitbouwen van het historisch onderzoek naar deze cruciale fase in de Belgische politieke geschiedenis. Naarmate meer en beter archiefmateriaal ontgonnen wordt, zou dit moeten leiden tot een meer intensieve studie van het fenomeen nieuwe sociale bewegingen.

De bijdragen in deze bundel starten met een theoretische inleiding, gevolgd door een aantal meer empirische gerichte bijdragen, om vervolgens opnieuw een aantal meer theoretische toekomstpistes te verkennen.

In zijn eerste theoretische bijdrage schetst Marc Hooghe (KU Leuven) de ontwikkeling van de sociologische studie van de nieuwe sociale bewegingen. Die studie kwam relatief laat op gang in België, en de meer klassieke, eerder negatief getinte benadering van collectieve actie bleef in ons land relatief lang aanwezig. Hooghe bekijkt de ontwikkeling van deze subdiscipline echter ook vanuit een langer tijdsperspectief: in hoeverre zijn de beweringen uit de jaren zeventig en tachtig over de uniciteit van de nieuwe sociale bewegingen nu nog houdbaar, in het licht van een aantal nieuwe onderzoeksgegevens over de daling van traditionele participatiemethoden in de westerse samenleving? De nieuwe sociale bewegingen waren reeds veel zwakker dan de klassieke sociale bewegingen, en het ziet er naar uit dat hun opvolgers, de meer momentane actiemobilisaties die als kenmerkend kunnen worden beschouwd voor het huidige tijdsgewricht, die verzwakking nog in sterkere mate ondergaan.

In de vier volgende, empirisch gerichte bijdragen, wordt het veronderstelde "nieuwe" karakter van de nieuwe sociale beweging geproblematiseerd, niet alleen op basis van theoretische overwegingen, maar ook aan de hand van concreet historisch onderzoek. Leen Van Molle (KU Leuven) stelt een alternatieve benadering voor van de 'tweede feministische golf' in Vlaanderen. Volgens Van Molle ligt de nadruk in de historiografie te eenzijdig op één

welbepaalde variant van het feminisme, dat niet toevallig ook de meeste media-aandacht genereerde, maar dat geenszins representatief kan worden geacht voor de volledige vrouwenbeweging in Vlaanderen. Zij wijst er op dat de vrouwenbeweging altijd bijzonder veelzijdig en kleurrijk is geweest, waarbij de meest diverse thema's en organisatievormen tegelijk werden gehanteerd. Er kan volgens haar dan ook geen sprake van zijn de vrouwenbeweging in het laatste kwart van de 20ste eeuw eenzijdig als een links-liberitaire beweging te bestempelen. Ten slotte heeft ze ook bedenkingen bij de intussen klassiek geworden indeling tussen "eerste" en "tweede" golf feministen. In werkelijkheid bleek er, ook op organisatorisch en persoonlijk vlak veel meer sprake van continuïteit dan van radicale generatiebreuken.

Datzelfde fenomeen vinden we ook in de beschrijving door Patrick Stouthuysen (VU Brussel) van de Vlaamse vredesbeweging. Stouthuysen toont aan hoe sterk de vervlechting tussen oude en nieuwe sociale bewegingen wel was bij de vredesbeweging: de oude sociale bewegingen zorgden voor de mobilisatiekracht en de politieke argumenten, de nieuwe sociale bewegingen slaagden erin de oude gevoeligheid voor de vrede te vertalen naar een nieuw en jonger doelpubliek. De vredesbeweging kende een massaal succes ten tijde van de grote rakettenbetogingen, maar dit succes kwam er enkel dankzij de massale mobilisatie door bijvoorbeeld vakbonden of de christelijke jeugdorganisaties. Oud en nieuw kwamen met andere woorden samen op straat. Stouthuysen concludeert dan ook dat het onderscheid tussen oud en nieuw in de praktijk voor een flink stuk achterhaald is, en dat beide soorten bewegingen naar elkaar toe zijn geëvolueerd.

Patrick Develtere (KU Leuven) trekt de analyse nog een stuk verder door. Ook hij meent dat de ideaaltypische beschrijving van de nieuwe sociale bewegingen zeker niet opgaat voor alle derdewereldorganisaties. Ook binnen deze sector hebben we immers te maken met een bijzonder grote diversiteit, zowel op organisatorisch als op ideologisch vlak. Bovendien moeten we er rekening mee houden dat de derdewereldbeweging zich niet alleen richt op de Belgische samenleving, maar uiteraard ook een internationale opdracht vervult. Develtere schetst in zijn bijdrage de ontwikkeling van een nieuw soort bewegingsmodel, namelijk de "netwerkbeweging", waarbij bewegingsorganisaties op een flexibele, en niet-hiërarchische manier met elkaar samenwerken rond concrete thema's. Op die manier kunnen ze het hoofd bieden aan de vele nieuwe uitdagingen waarvoor de derdewereldbeweging zich geplaatst ziet, en dit op zowat alle mogelijke beleidsniveaus.

Ook voor wat de milieubeweging is er geen sprake van een universeel toepasbaar analyseschema, zo stelt Hein-Anton van der Heijden (Univ. Amsterdam). Al te vaak gaat men uit van algemeen levenscyclus-model, waarbij sociale bewegingen evolueren van challenger naar gecoöpteerde politieke actor. Van der Heijdens overzicht van de milieubeweging in de 20ste eeuw laat echter zien dat de diverse organisaties elk hun eigen ontwikkelingstraject volgen. Weliswaar kunnen we een aantal duidelijke protestgolven onderscheiden (onder meer rond kernenergie), maar niet voor alle organisaties is er sprake van een gelijkaardige ontwikkeling. Terwijl sommige groepen duidelijk gekozen hebben voor institutionalisering en een directe toegang tot de politieke macht, blijven andere organisaties bewust buiten de gevestigde politieke kanalen, en proberen ze hun bewegingsdynamisme te vrijwaren door zich te richten op nieuwe gevoeligheden en thema's. Net zoals Develtere wijst van der Heijden op het feit dat de internationale dimensie hierin steeds nadrukkelijker aanwezig is, en een belangrijke impact heeft op de strategische opties van sociale bewegingsorganisaties.

Onze laatste twee bijdragen, ten slotte, situeren zich terug op het speculatief-theoretische terrein, en beiden zijn sterk toekomstgericht. We wezen er in het begin van deze inleiding reeds op dat er altijd sprake is geweest van een sterke mate van interactie tussen de sociale bewegingen enerzijds, en diegenen die hen bestudeerden anderzijds. Dick Houtman (Erasmus Universiteit Rotterdam) trekt die lijn verder door, en belicht de kennistheoretische implicaties van de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen. Een aantal van die bewegingen leverden felle kritiek op de universalistische pretenties van het academisch establishment, dat volgens hen vooral de culturele hegemonie vertolkte van een blank, en mannelijk segment van de bevolking. Deze bewegingen pleitten voor een "identiteitsperspectief", waarbij erkend wordt dat de identiteit van de observator een belangrijke impact heeft op de manier waarop we de werkelijkheid waarnemen. Dergelijke inzichten hebben een grote maatschappelijke weerklank gekregen, en ze zijn ook doorgedrongen in postmoderne vormen van wetenschapsbeoefening, die volgens Houtman beter geëigend zijn om de specifieke culturele betekenis van de nieuwe sociale bewegingen te begrijpen. Houtman gaat ten slotte ook na wat de gevolgen van deze meer subjectivistisch getinte wetenschapsbeoefening kunnen zijn op andere gebieden.

De zoektocht naar steeds "nieuwere" vormen van mobilisatie mondt ten slotte uit in onze laatste bijdrage van Stefaan Walgrave en Joris Verhulst (Univ. Antwerpen). Zij gaan na of er sprake is van een nieuw soort bewegingsmo-

del, dat zij de "nieuwe emotionele bewegingen" noemen. Typevoorbeelden hiervan zijn de witte beweging in België, of de diverse manifestaties tegen zinloos geweld in Nederland. Telkens wordt gemobiliseerd rond slachtofferchap of emotioneel lijden, en het gaat telkens om organisaties die bijzonder zwak zijn uitgebouwd en vooral lijken te mobiliseren en te overleven dankzij de welwillende aandacht van de massamedia. Een vergelijking met Amerikaanse en Engelse voorbeelden leert Walgrave en Verhulst dat hun organisatie-model zeker niet zomaar mag veralgemeend worden – ondanks het feit dat er duidelijk een zekere regelmaat in deze mobilisatiepatronen aanwezig is. Naarmate duidelijk uitgewerkte ideologische stelsels geleidelijk aan kracht inboeten, zal de rol van veralgemeende waarden, of gemakkelijk herkenbare emoties als mobilisatiefactor enkel toenemen.

De bijdrage van Walgrave en Verhulst wijst op een belangrijke evolutie binnen de sociale en politieke wetenschappen. Mede onder invloed van de pessimistische veronderstellingen van een auteur als Robert Putnam overheerste enkele jaren geleden nog de indruk dat er sprake zou zijn van een algemene daling van de politieke participatiebereidheid in de westerse samenlevingen. Meer recent onderzoek nuanceert enigszins die stelligheid: weliswaar hebben politieke partijen, traditionele middenveldorganisaties, kerken en vakbonden inderdaad te kampen met een systematisch ledenverlies, maar daar staat tegenover dat nieuwe actie- en mobilisatievormen aan kracht blijken te winnen (Cain, Dalton & Scarrow, 2004; Dalton, 2004; Baetens & Hooghe, 2004; Hooghe & Stolle, 2004). Die vormen zijn zich echter nog volop aan het uitkristalliseren en ze zijn zeker nog niet uitputtend geanalyseerd. Ook over de effecten die ze kunnen of zullen hebben voor het democratisch karakter van onze samenleving weten we nog heel weinig. Met name overheerst hierin de bezorgdheid over de vraag of deze nieuwe vormen zich niet al te exclusief richten op een bijzonder hooggeschoold, en financieel draagkrachtig publiek. Men kan nu al voorspellen dat deze nieuwe participatievormen de komende jaren systematisch meer aandacht zullen krijgen binnen de sociologie en de politieke wetenschappen. Voor de latere historische studie van deze nieuwe fenomenen zal het een probleem worden dat er nauwelijks nog gedrukte bronnen voorhanden zullen zijn: nieuwsuitzendingen, e-mail en websites worden in België, op enkele lovenswaardige uitzonderingen na, niet gearchieveerd. Veel meer dan gedrukte bronnen vertellen deze elektronische media echter het verhaal van de huidige participatievormen, en de reactie die ze krijgen vanuit het politiek systeem (Bennett, Givens & Willnat, 2004). Archiefinstellingen zullen zich in de nabije toekomst meer en meer moeten

ontfermen over dergelijke elektronische informatiebronnen, die anders onherroepelijk verloren gaan. Maar dat is allicht stof voor een volgende studiedag.

AFKORTINGEN

ADV N	Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams Nationalisme (ADV N, Lange Leemstraat 26, 2018 Antwerpen)
AMSAB	Archief en museum van de socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB, Bagattenstraat 174, 9000 Gent)
KADOC	Katholiek Archief en Documentatiecentrum (KADOC, Vlamingenstraat 39, 3000 Leuven)
ODIS	Onderzoekssteunpunt en Databank Intermediaire Structuren in Vlaanderen

BIBLIOGRAFIE

- BAETENS (M.) & HOOGHE (M.), "Alternatieve consumptives als vorm van politieke participatie? Een onderzoek naar de politieke motivatie voor het lidmaatschap van Voedselteams in Vlaanderen", *Res Publica*, XLVI, 2004, no. 1, pp. 33-55.
- BENNETT (W.L.), GIVENS (T.) & WILLNAT (L.), "Crossing Political Divides. Internet Use and Political Identifications in Transnational Anti-War and Social Justice Activists", Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Uppsala, 13-18 april 2004.
- BILLIET (J.) (red.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*, Leuven, 1988.
- BILLIET (J.), "Van verwerpelijke verzuiling naar geprezen middenveld: bilan van 30 jaar onderzoek", *Tijdschrift voor Sociologie*, XXV, 2004, no. 1, pp. 129-158.
- CAIN (B.), DALTON (R.) & SCARROW (S.) (red.), *Democracy Transformed. Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford, 2004.
- CALHOUN (C.), "'New Social Movements' of the Early 19th Century", *Social Science History*, XVII, 1993, no. 3, pp. 385-427.
- DALTON (R.), *Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, Oxford, 2004.
- DENECKERE (G.), "The Transforming Impact of Collective Action: Belgium, 1886", *International Review of Social History*, XXXVIII, 1993, pp. 345-367.
- DUYVENDAK (J.W.) et al. (red.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam, 1992.
- HELLEMANS (S.), *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*, Leuven, 1990.

- HELLEMANS (S.) & HOOGHE (M.) (red.), *Van mei '68 tot Hand in Hand. Nieuwe sociale bewegingen in België, 1965-1995*, Leuven, 1995.
- HELLEMANS (S.) & KITSCHOLT (H.), "Agalev en Ecolo als links-libertaire partijen", *Res Publica*, XXXII, 1990, no. 1, pp. 81-94.
- HOOGHE (M.) & STOLLE (D.), *New Forms of Youth Participation. Report for the Council of Europe Youth Seminar*, Strasbourg, 2004.
- HUBERTS (L.) & VAN NOORT (W.) (red.), *Sociale bewegingen in de jaren negentig*, Leiden, 1989.
- HUSTINX (L.), "Beyond the Tyranny of the 'New'?", Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Uppsala, 13-18 april 2004.
- MCADAM (D.), "Tactical Innovation and the Pace of Insurgency", *American Sociological Review*, XLVIII, 1983, pp. 735-754.
- SHORTER (E.) & TILLY (Ch.), "Le déclin de la grève violente en France de 1890 à 1935", *Le Mouvement Social*, 1971, no. 76, pp. 95-118.
- SNOW (D.), SOULE (S.) & KRIESI (H.) (red.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford, 2004.
- TARROW (S.), *Power in Movement*, Cambridge, 1998.
- TILLY (Ch.), *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge, 2004.
- TILLY (Ch.), TILLY (L.) & TILLY (R.), *The Rebellious Century, 1830-1930*, Cambridge (USA), 1975.
- TOURAINÉ (A.), *La voix et le regard*, Paris, 1978.
- WALGRAVE (S.), *Tussen loyaliteit en selectiviteit*, Leuven, 1995.
- WITTE (E.), *Over bruggen en muren. Hedendaagse politieke geschiedenis en politieke wetenschappen in België (1945-2000)*, Leuven, 2003.